

Лукашич В. Я. Идеиные предпосылки восстановления деятельности „Общества им. М. Качковского” в Восточной Галичине в межвоенный период

Проанализировано предпосылки восстановления деятельности москвофильского культурно-просветительного учреждения – „Общества им. М. Качковского” в Восточной Галичине в межвоенный период. Деятельность институции развивалась в сложных условиях культурно-просветительной жизни галицких украинцев. Общество имело целью распространения образования и знаний среди широкой общественности. В статье отражен процесс институализации „Общества им. М. Качковского” в Восточной Галичине. Общество тесно сотрудничало с другими москвофильскими организациями. Показано деятельность организации в межвоенный период.

Ключевые слова: „Общество им. М. Качковского”, Восточная Галичина, москвофильство, межвоенный период, филиал.

УДК 94(477.5)“19”:316.4

О. В. Вовк

БОРЬБА БІЛЬШОВИКІВ ПРОТИ ЦЕРКВИ Й РЕЛІГІЇ ЯК СКЛАДОВА НИЩЕННЯ ТРАДИЦІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА (1920–ті роки)

У статті на основі архівних джерел та історіографії здійснено аналіз репресивної політики радянської влади проти церкви й релігії як складових ліквідації традиційного світогляду українського селянства. Проаналізовано різні прояви боротьби більшовиків проти церкви і селянства як носія релігійних цінностей: закриття храмів, вилучення церковних цінностей, антирелігійна кампанія, репресії проти віруючих. У статті з'ясовано реакцію селянства на антицерковну політику влади, піднесення релігійного руху у 1920-х роках.

Ключові слова: церква, релігія, селянство, світогляд, ідеологія, ікона, більшовики, духівництво.

Відносини більшовиків і українського селянства мали ряд суперечностей, що полягали не лише в економічній, соціальній, політичній та економічній, але й в духовній площині. Курс на побудову комунізму і світову революції передбачав, насамперед, докорінну зміну поглядів, ідеалів, уявлень українського селянина, що мало його зробити слухняним знаряддям в руках більшовиків. Насильницький характер перетворень викликав взаємні суперечності. Одним з таких “каменів спотикання” між владою і селянством було питання церкви і релігії.

Проблема переслідування більшовиками церкви розглядалася в історіографії переважно як окрема тема, не зачіпаючи світоглядний аспект селянства як носія релігійності. Ми спробуємо з'ясувати, чи нищення церкви було єдиною самоціллю більшовиків, чи мета була ширшою – зміна уявлень і моральних цінностей селянства задля поширення серед нього комуністичної ідеології з метою здійснення докорінних суспільно-політичних, економічних змін.

У роки української незалежності в історіографії почали з'являтися праці, в яких дослідники з'ясовували не лише політичний аспект впровадження більшовицького режиму, але й розглянув ідеологічний наступ більшовизму і розгорнуту цим режимом психологічну війну проти українського селянства. У цьому контексті слід згадати праці таких дослідників: Я.Малик [1], О.Ганжа [2], Ю.Шаповал [3]. Перебіг соціокультурних процесів в українському селі, державно-церковні відносини у перші десятиріччя ХХ століття висвітлені у працях О.Михайлюк [4], А.Киридон [5].

Голова Ради у справах релігій та культів при Раді Міністрів СРСР (1950-60-ті рр.) О.Пузін визнавав, що з перших років приходу більшовиків до влади вони намагалися позбавити церкву економічного підґрунтя і політичних прав, але залишити за собою право нагляду і регламентацію діяльності церкви [6, с.8]. Завданням більшовиків було побороти не лише церкву, а знищити релігійність. За визнанням дослідника А.Киридон, мову слід вести про своєрідне зіткнення ідентичностей, тому спостерігалася руйнація старих її форм і виникнення та розвиток нових, котрі відповідали умовам існування нового суспільства [7, с.235]. З огляду на те, що виключне право визначати, чи відповідають ці ідентичності суспільству, чи ні, мала більшовицька партія, то подальша доля релігії й церкви залежала від влади. Реалізація більшовицької антирелігійної кампанії потребувала набагато ширших заходів, аніж просто обмеження у правах чи знищення церковної організації. Боротьба за новий, комуністичний світогляд мала зачепити українське селянство як носія релігійних цінностей. Крім економічного, політичного, культурного протистояння між владою і селянством проявлялося й боротьба навколо питань церкви й релігії. Враховуючи, що за браком власної держави, в українців церква мала виконувати й функції етноконсолідуючого чинника. Виходячи за рамки власне релігійного аспекту, церква в Україні взяла на себе функції етноінтегрування, етноконсолідування, звичаєзберігання [8, с.244]. Світогляд українського селянина був нерозривно пов'язаний з релігійністю. З релігією була пов'язана селянська буттєвість, етичні норми. З огляду на це змусити селянство зректися своєї віри було для більшовиків важкою справою. Побудувати державу виходячи з комуністичних засад було неможливо, якщо б більш частина суспільства, яку становило

селянство, залишилася б сповідувати ворожі комуністичні принципи. Досліджуючи період 20-х – початку 30-х років ХХ століття, історик А.Зінченко констатує, що розбурхане національне відродження (політичне, культурне, наукове і релігійне) спонукало більшовиків спочатку рахуватися з українською нацією і, навіть, надати певної “суверенної” форми її існування у вигляді УСРР. Але, невдовзі більшовицький режим вдався до ліквідації непідконтрольних форм суспільного та духовно-культурного життя, в тому числі й української церкви як символу нескореності українського народу [9, с.43].

Боротьба більшовиків з релігією мала кілька складових: репресії проти священників, ідеологічні та пропагандивні методи. Згідно з постановою ЦК КП(б)У від 19 червня 1925 року при окружних паркомках були створені антирелігійні комісії. При повітових паркомках на той час уже діяли таємні комісії, які займалися вилученням церковних цінностей і закриттям храмів. Центром з координації діяльності цих структур була Всеукраїнська атеїстична комісія, що діяла при ЦК КП(б)У [10, с.48].

Спланованою акцією проти церкви було вилучення у 1922 році церковних цінностей. Згідно розпорядження Особливої комісії при РНК на підставі декрету ВЦВК та ЦК РКП(б), підтверджених ЦК КП(б)У та РНК УСРР, за вилучення церковного майна мали відповідати Губернські комісії з вилучення та зосередження цінностей, а у повітах мали утворюватися аналогічні підкомісії [11, арк.30]. Реакція селян Лівобережної України на вилучення церковних цінностей була не скрізь однаковою. Часом вона набувала форм протистояння владі. Документи Чернігівського губкому КП(б)У свідчать про те, що у квітні 1922 року сільське духівництво разом з селянством негативно реагувало на вилучення. Серед селянства найактивнішим було заможне, але траплялися випадки, що до протесту долучалося й бідні селяни [11, арк.34]. Спостерігається намагання більшовиків показати, що в обороні церкви стоїть головним чином заможніші селяни. Громадянська активність заможного селянства може бути пов'язана з певною економічною незалежністю, впливовістю й ініціативністю цього селянського прошарку. У розбудові власного господарства вони здобули певні успіхи, а значить і певний вплив і авторитет у селі. Мова не може йти про залежність релігійності селянина чи ступеню підтримки ним церкви від особистих майнових статків.

Не можна говорити про те, що бідніші чи заможніші селяни відмінно ставилися до релігії. Проте, протестували головним чином ті селяни, голос яких щось значив для села. Організаційний відділ Чернігівського управління НКВС у травні 1923 року, розглядаючи питання політичних настроїв селянства, звертав увагу на реакцію села на політики влади щодо церкви: “Настроение населения спокойное, за исключением Мутянской и Коробской волостей, где замечается недовольство ввиду изъятия церковных ценностей. ОСТЕРСКИЙ УЕЗД. В селе Пуховке Н-Слободской волости наблюдается религиозное сильное течение под влиянием местного псаломщика, производившего контр-революционные действия во время восстания крестьян села Зазимья. Член местного сельсовета и комнезамы, а также вся беднота тоже вступили в религиозную общину, которая настраивает ее враждебно по отношению к соввласти” [12, арк.74].

У 1923 році державна антирелігійна пропаганда дещо послабилася. Селяни сприйняли це, як прояв слабкості більшовиків у цьому питанні. Релігійний рух зазнає певного піднесення у цей час. Зокрема, 1922-1923 роках участь у релігійних обрядах брало 62,6 % сільської молоді віком до 24-х років [13, с.44]. Тобто, більшість молоді ходила до церкви. Можна припустити, що серед старшого покоління цей відсоток мав бути вищим. На початку 1924 року Агітпроп ЦК КП(б)У мусив визнати, що “после периода активной, часто переходившей нужные границы, анти-религиозной пропаганды, в 1922 году, сопровождавшейся демонстрациями, закрытием церкви в селах, в 1923 году наша анти-религиозная пропаганда под влиянием директив центра была введена в нормы, но на местах – по отношению к селу – это было понято, как прекращение всякой религиозной пропаганды. Между тем, прокатившаяся волна религиозного движения в селах летом и осенью 1923 года, не только не была обслужена нашей контр-пропагандой, но в партийной работе не были даже использованы материалы, собранные по административной линии... Анти-религиозная пропаганда в селе должна быть направлена в русло организации кружков естественно-научных при сельбудах на основе сельско-хозяйственных процессов, “кружки безбожников” являются нецелесообразной... формой работы” [14, арк.5].

У радянських документах зазначалося, що питання церкви й релігії посідає особливе місце у селі. Говорячи про піднесення релігійного руху у селі у 1923-1924 році, мова йде насамперед про такі його прояви: “за первую половину 24 года “чудеса” пережили три стадии своего развития – обновления икон и куполов, установка крестов и передача священных куличей и устройство ночных трапез...” [15, арк.104]. “Не смотря на то, что в отдельных местах имелись вспышки религиозного движения, – общее положение в этом вопросе таково, что эта “чудесная” карта контр-революции должна быть признана битой” [16, арк.85]. Отже, мова у більшовицьких документах, головним чином, ішла про масове оновлення ікон в Україні. Це сприймалося владою як прояв контрреволюції. Безперечно, що чулки про оновлення ікон сприймалися селянством як свідчення правдивості своєї віри, приклад втручання вищих сил на противагу і у виклик безбожній владі. Можна сказати, що ширення серед селянства чуток про дива було не лише свідченням піднесенням віри, але й пасивним спротивом більшовицькій антирелігійній політиці.

Про один такий випадок оновлення ікон у Північній Полтавщині пише у своїх спогадах Р.Суслик: “Я зайшов до хати і побачив, що ікони Христа Спасителя й Божої Матері (шлюбне благословення господаря й господині), що висіли на стіні під порохами забрудненого скла, мали такий блиск і охайність, ніби вони того дня були вироблені. Господарі ті не були широрелігійними людьми; син їхній був комсомольцем, а це характеризувало не стільки сина, як батьків, які не заборонили своєму юнакові вступати до комсомолу; цей синкомсомолец вже вранці пішов до партійного комітету й заявив там, що у його батьків оновилися ікони... Населення нашої околиці довгий час коментувало це Боже чудо... Коли б це сталося в релігійній

родині, то большевики могли б закинути їй шахрайство, обдурення несвідомої, фанатичної маси трудящихся і т. і. й могли б навіть за це судити..." [17, с.111–112].

Більшовики розуміли, що можна знищити церкву, але для знищення віри необхідно більше часу й зусиль. Проте, частина радикально налаштованих більшовики подекуди хотіли покінчити з релігією раз і назавжди, вдаючись до погромницьких заходів у храмах. Наприклад, в одній з Ворожбянських церков Лебединського повіту група комсомольців, відзначаючи Новий рік (1923), вчинила погром храму. Арешт хуліганів засвідчив їхню непримиренність з релігією і бажанням радикально покінчити з церквою: "...Коммунисты должны вести борьбу с церковью так, как мы показали своим примером, тогда она скорее перестанет существовать" [18].

Треба зазначити, що подібного радикального більшовицького ентузіазму дотримувалися не всі навіть серед представників комуністичної влади у селі. Наприклад, у селі Бердянівка на Полтавщині на Великдень 1924 року до церкви прийшли навіть члени комуністичної партії. [19] У селі Пирого Кременчуцького округу у 1926 році член партії Дмитро Войта з'явився на весіллях з хлібом-сіллю і благословляв молодят хресним знаменням, на що селяни кепкували: "Смотри как коммунисты крестятся, это те, что Бога не признают" [20].

Питання релігії і вирішення його більшовицькою владою було для українського села ще одним фактором, що вносив розкол. Для старшого покоління, що повірило у комуністичні ідеї, виникала внутрішня суперечка між старими принципами, на яких вони виховувалися і новими, які впроваджували більшовики. Деякі селяни формально приймали комуністичні ідеали, але відмовитися від давніх вірувань і традицій до кінця не змогли. Інакша справа – сільська молодь, що зростала в умовах ідеологічного наступу більшовиків на село. Частина селянського молодого покоління більшовикам вдалося переконати щодо правоти комуністичної ідеології. Найпростіше це було зробити з молоддю, яка була вирвана з селянського середовища, наприклад, підчас служби в армії. Траплялися випадки, коли молода людина, повертаючись після служби до села, зустрічала вороже ставлення до себе не лише з боку простих, селян, а, навіть, з боку близьких родичів. Про такий випадок писав до губернського комітету КП(б)У в 1926 році один демобілізований червоноармієць з Полтавщини: "Но старики и говорит со мной не хотят, народ темный, недовольны на власть, а мать и отец говорит со мной не хотят, говорят, – "безбожник-коммунист", а во время 1 мая ругались, говорят – работать не дают, в поселке я являюсь чуть ли не политруком..." [21].

Наведений листи-скарга селянина партійним органам про те, що батьки невдоволені радянською владою – це заперечення традиційної для українського села шани до старшого покоління, поваги до батька й матері. На думку краєзнавця Б.Ткаченка, більшовицькою владою людську мораль "братолюбиву, смиренну й добродійну було викинуто на задвірки історії, проклято й визнано ворожою, "куркульсько-попівською". Одвічні моральні засади: душевність, доброта, милосердя, гідність, добропорядність, працьовитість, любов до ближнього свого, почитання батьків були замінені на "классовую бдительность", "беспощадность к инакомыслящим", "верность делу партии Ленина – Сталина" [22, с.106–107].

Радянська несла в українське село не лише ворожнечу між заможнішими і біднішими прошарками, але й намагалася спричинити конфлікт у селянській родині. Зокрема, у висліді діяльності антирелігійної виставки "Наука чи релігія", що протягом 1923-24 року відбулася у 15 населених пунктах, в тому числі 7-х селах Сумщини, більшовики захоплено констатували: "В семьях – раскол: молодежь защищает лектора, старики – нападают на его мысли, – кое где старухи плачут: дождались, – это антихрист появился, скоро конец свету" [23].

З середині 20-х років знову активізується радянська антирелігійна кампанія. У 1925 році створюється Спілка воєвничих безвірників СРСР (СВБ СРСР), а в Україні, відповідно, її відгалуження – СВБ УСРР. З 1929 року Спілка безвірників розширилася своєю діяльністю з суто пропагандистської. Завданням СВБ від цього часу стає: антирелігійна агітація і пропаганда, практична антирелігійна робота, участь у місцевому господарчому житті й кампаніях [24, с.303].

Отже, антирелігійна кампанія ставила за мету не лише питання релігії. Історик Т.Євсєєва розглядає антицерковну діяльність влади як таку, що була спрямована на руйнування не лише релігійних уявлень українського селянства, але й традиційного побуту і господарської діяльності: "Насамперед влада зосередилася на руйнації традиційного в Україні християнського календаря польових робіт. Український селянин мав особливу філософію землі. Він шанував свою власну землю як якусь велику і таємничу святиню. Для нього земля крила в собі набагато більше обітниць і таємниць, ніж просторі небеса. Тому віддалення від рідної землі означало віддалення від самих основ, від резервуару власної живучості. Так само, як в ранньому Старому Заповіті віддалення від рідного краю грозило людям віддаленням від самого Бога" [24, с.306].

Питання сільського господарства тісно стикаються з явищами церковно-релігійного життя. Найхарактернішими проявами цього є велика кількість свят і релігійні пости. Вплив релігії на народну душу дуже глибокий, і він відбивається на різноманітніших сторонах селянського життя [25, с.121].

Посилення антирелігійної кампанії наприкінці 20-х років, що співпало з наступом влади на індивідуальне землекористування, ставило за мету позбавити селянина шанобливого, майже містичного, ставлення до землі, перетворивши її на просте знаряддя праці, як, наприклад, верстат для робітника. У 1929 році циркуляр "Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи", підписаний Л.Кагановичем, дав поштовх до розгортання широкої антицерковної кампанії. Наприклад, у одному лише Лебедині було закрито Миколаївську, Трьохсвятительську, Покровську, Воскресенську, Георгіївську, Троїцьку, Мирососецьку церкви. На подвір'ї закритого Успенського собору більшовики палили вогнища, виварюючи в казанах позолоту з ікон. Топили іконами. Закриті, пограбовані і зруйновані були давні дерев'яні храми у селах

Межиричі, Груні, Стеблянки, Будилка, Павленки та інших. Дзвіниця і бабінець найдавнішого на Лебединщині кам'яного храму Успенського собору були зруйновані динамітом. Знищено було витвору кам'яної монументальної архітектури, автором якої був засновник "Попівської академії" Паліцин – церкви в Штепівці.

Дослідник Б.Ткаченко зазначає: "По хатах пішли "атеїстичні буксири" – розбивали ікони, зносили на майдан і палили. Журнал "Безбожник" подав фото центрального майдану села Михайлівки. На фоні розхристаної церкви атеїсти палять ікони. Під вікнами йшли комсомольці з піснями: "Долой, долой монахов, раввинов и попов / На небо мы залезем, разгоним всех богов". Простолюд був заляканий, морально розбитий, розгромлений. Говорили про кінець світу, про прихід Антихриста в особі більшовиків. Прихід виконавців влади, "буксирних бригад" сприймався як прихід воїнів Антихриста. Люди були в очікуванні страшного суду" [26, с.107]. У 1931 році у Лохвиці на Полтавщині було знищено собор Різдва Богородиці й унікальний іконостас XVIII століття. На місці храму влаштували танцювальний майданчик, а могильні плити порозкидали у куці скверу [27].

Закриття церков і перетворення їх на склади, червоні куточки та клуби, знущання з почуттів віруючих було поширеним явищем. Це змушений був визнати ЦК ВКП(б) у закритому листі від 2 квітня 1930 року: "Головопятво с административным закрытием церковей, доходившее до грубого издевательства над религиозными чувствами крестьян, зачастую подменяло необходимую и умело организованную работу в массах против религиозных предрассудков". [28, с.247] Разом з тим саме Політбюро у постанові від 30 січня 1930 р. давало вказівки про закриття церков та молитовних будинків. Таким чином, до кінця 1930 року в Україні було закрито 80 % сільських церков. [29, с.12]

Проте, поки одні селяни були налаштовані песимістично, інші намагалися протестувати проти пограбування і руйнування храмів. Про такі випадки мова йде у документах Інформаційного відділу КП(б)У в 1930 році: "...Часто-густо ми почали зустрічатися з явищами, коли партійні організації не дотримуються певного порядку, що його встановили відповідні радянські органи в цьому питанні, а діють самостійно. Така самостійність доводить до негативних моментів та викликає серед певної частини людности обурення насамперед на комуністів. Досить характерний випадок трапився на Глухівщині, де невеличка група активістів вирішила самостійно зняти дзвони. Побачивши це селянство збіглося і почало протестувати, а потім вигукувати – "Бий комуністів"... Аналогічні моменти маємо по низці інших округ" [30]. Влада була схвильована не свавіллям місцевого чиновництва, а лише "недотриманням певного порядку" в антирелігійній кампанії, що дискредитувало комуністів і налаштовувало проти них населення. Випадок, про який згадується у цитованому документі, стався 14 грудня 1929 року у селі Берюха на Глухівщині, де група активістів у нетверезому стані почала відпилювати дзвони з церковної дзвіниці. Селяни, що побачили це свавілля, почали бити на сполох. Зібрався великий натовп. Декого з членів партії було побито. Інші, рятуючись, втекли до будинку сільради. Натовп селян, переслідуючи втікачів, знищив більшовицьку бібліотеку й хату-читальню. Сільраду було розгромлено. Лише застосування деяким з активістів зброї, змусило селян відступити. На думку органів ДПУ, зняття дзвонів було провокацією одного середняка, що був членом сільради, який підбурив активістів зняти дзвони з церкви [31]. Проте, факти свідчать, що сільським активістам і без чийогось підбурювання не бракувало власної ініціативи щодо нищення церков.

Ще один випадок з нищенням церковного майна, який засвідчили документи КП(б)У, стався на початку 1930 року. У селі Орлівці Панарницького району на Глухівщині з ініціативи секретаря партійного осередку збори постановили зняти дзвони з церкви. Постфактум було повідомлено райвиконком та райпарком, які поставилися до ініціативи осередку байдуже і ніяких заперечень не чинили. Чутка про самовільне зняття дзвонів поширилися на весь район. 6 січня 1930 року у селі Блістава під час проведення антирелігійної кампанії місцеві робітники та уповноважений окрвиконкому наголошували у своїх доповідях на негайне розгортання роботи для якнайшорішого зняття дзвонів. Наступного дня, тобто 7 січня, на Різдво, осередок Спілки безвірників вирішив негайно зняти дзвони з церкви. Місцевий священик і церковна рада закликали селян боронити молитовний дім від плюндрування і не дозволити втілити рішення безвірників. Коли активісти взялися міряти вікна дзвіниці, церковні працівники почали бити у дзвін на сполох. До церкви збіглося близько 1000 селян, які почали бити активістів. Запевнення голови сільради про те, що дзвони не будуть знімати, заспокоїло селян. Справу розслідували органи внутрішніх справ, була скликана спеціальна окружна комісія. У результаті було заарештовано 37 селян, що брали участь в обороні церкви. З огляду на те, що більшість населення села становили бідняки, то 32-х селян відпустили, а всю провину за інцидент поклали на священика і служителів церкви [32].

Випадки, коли селяни ставали в обороні церкви були непоодиноким явищем і свідчили, що селянство просто так не збирається відмовлятися від своїх традицій. Життя селянина проходило у тісному контакті з церквою Народження, одруження, смерть, свята – всі ці події були пов'язані з церквою Крім того, храм для селянина мав не лише релігійне значення. У неділю селяни йшли не лише до церкви але й під церкву щоб мати можливість поспілкуватися з односельцями. На храмове свято до селянина приїжджали родичі, а, отже, церковне свято було ще й родинним. Важливі події села відбувалися біля церкви. Базари і ярмарки часто влаштовувалися на майданах біля храмів. Церква була духовним і географічним центром села.

Для селянина церква мала надто велике значення, щоб спостерігати байдуже, як руйнується одна з підвалин його культури і невід'ємна риса життя. Переслідування більшовиками церкви і релігії було спрямоване також і на нищення селянського світогляду, що стояв на заваді втіленню комуністичної ідеології.

Джерела та література

1. Малик Я.Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919-1920) / Малик Я.Й. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1996. – 267 с.
2. Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927) / Ганжа О.І. / НАН України, Інститут історії України, – К., 2000. – 208 с.
3. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії / Шаповал Ю. – К.: Наукова думка, 1993. – 352 с.
4. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: Монографія / Михайлюк О.В. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.
5. Киридон А. Державно-церковні відносини в Радянській Україні 1920-1930-х років: соціальний вимір // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 12. – К.: Інститут історії України НАН України, – С. 234-256.
6. Сотник О. Репресії проти церкви на Сумщині (1918-1988 рр.) / Сотник О. – Суми: Собор, 2005. – 116 с.
7. Киридон А. Державно-церковні відносини в Радянській Україні 1920-1930-х років: соціальний вимір / Киридон А. // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 12. – К.: Інститут історії України НАН України, – С. 234-256.
8. Киридон А. Державно-церковні відносини в Радянській Україні 1920-1930-х років: соціальний вимір / Киридон А. // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 12. – К.: Інститут історії України НАН України, – С. 234-256.
9. Зінченко А.Л. Визволитися вірою: життя і діяння митрополита Василя Липківського / Зінченко А.Л. – К.: Дніпро, 1997. – 423 с.
10. Сотник О. Репресії проти церкви на Сумщині (1918-1988 рр.) / Сотник О. – Суми: Собор, 2005. – 116 с.
11. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). – Р. 1731, – Оп. 2, – Спр. 3, – Арк. 34.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф 1, – Оп. 20, – Спр. 1276, – Арк. 74.
13. Кульчицкий С.В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. – К.: Наукова думка, 1988. – 180 с.
14. ЦДАГОУ. – Ф 1, – Оп. 20, – Спр. 1839. – Арк. 5.
15. ЦДАГОУ. – Ф 1, – Оп. 20, – Спр. 1839. – Арк. 104.
16. ЦДАГОУ. – Ф 1, – Оп. 20, – Спр. 1701. – Арк. 85.
17. Суслик Р.Л. Криваві сторінки з неписаних літописів (козацько-хуторянська Полтавщина в боротьбі проти московського комунізму) / Суслик Р.Л. – Англія: Б.в., 1956. – 337 с.
18. ЦДАГОУ. – Ф 1, – Оп. 20, – Спр. 1208, – Арк. 88.
19. ЦДАГОУ. – Ф 1, – Оп. 20, – Спр. 1908., – Арк.40
20. ЦДАГОУ. – Ф 1, – Оп. 20, – Спр. 2316, – Арк. 165 зв.
21. ЦДАГОУ. – Ф 1, – Оп. 20, – Спр. 1908, – Арк.40.
22. Ткаченко Б. Під чорним тавром. Документи, факти, спогади / Ткаченко Б. – Лебедин: ВВ “Білий лебідь”, 1994. – 464 с.
23. ЦДАГОУ. – Ф 1, – Оп. 20, – Спр. 1842, – Арк. 38.
24. Євсєєва Т. Діяльність Спілки “войовничих безвірників” України під час суцільної колективізації 1929-1933 рр. / Євсєєва Т. // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 11. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 303.
25. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: Монографія / Михайлюк О.В. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – С. 456.
26. Ткаченко Б. Під чорним тавром. Документи, факти, спогади / Ткаченко Б. – Лебедин: ВВ “Білий лебідь”, 1994. – С. 107.
27. Шибанов Г. Історична пам'ять: розірваний ланцюг / Шибанов Г. // Українське слово (всеукраїнський громадсько-політичний тижневик). – 2008. – № 34. – 28 серпня.
28. Ивницкий Н.А. Сталинская “революция сверху” и крестьянство / Ивницкий Н.А. // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX). Материалы межд. конференции (Москва. 14-15 июня 1994 г.). – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 247-259.
29. Книга Пам'яті Сумської області: у 3 т. – Т. II Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь / [автор-упорядник О.М. Корнієнко]. – Суми: Ярославна, 2007. – С. 12.
30. ЦДАГОУ. – Ф 1, – Оп. 20, – Спр. 3227, – Арк. 2.
31. ЦДАГОУ. – Ф 1, – Оп. 20, – Спр. 2988, – Арк. 221-221 зв.
32. ЦДАГОУ. – Ф 1, – Оп. 20, – Спр. 3227, – Арк. 12-14.

Vovk O. V. Fight of Bolsheviks against a church and religion as component of eliminations of traditional world view of the Ukrainian peasantry (1920th).

The article analyses repressive policy of the Soviet power against a church and religion as component of liquidation of traditional world view of the Ukrainian peasantry on the basis of the archived sources. The different displays of fight of bolshevists are analysed against a church and peasantry as a transmitter of religious values: closing of temples, confiscation of church values, anti-religious campaign, repressions against believers. the reaction of peasantry found out in the article on the antichurch policy of power, getting up of religious motion in 1920th.

Key words: church, religion, peasantry, world view, ideology, icon, bolshevists, clergy.

Вовк А. В. Борьба большевиков против церкви и религии как составная уничтожения традиционного мировоззрения украинского крестьянства (1920-е годы).

В статье на основании архивных источников и историографии совершен анализ репрессивной политики советской власти против церкви и религии как составных ликвидации традиционного мировоззрения украинского крестьянства. Проанализировано разные проявления борьбы большевиков против церкви и крестьянства как носителя религиозных ценностей: закрытие храмов, конфискация церковных ценностей, антирелигиозная кампания, репрессии против верующих. В статье выяснена реакция крестьянства на антицерковную политику власти, подъем религиозного движения в 1920-х годах.

Ключевые слова: церковь, религия, крестьянство, мировоззрение, идеология, икона, большевики, духовенство.